

Андрій Бовгира

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), andrzej@ukr.net

**«ДОСТОВІРНИЙ РУСЬКИЙ ЛІТОПИС»
У МОНОГРАФІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА
«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»**

На основі праці Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» зроблено спробу реконструювати так званий «Достовірний руський літопис», відомості про існування якого трапляються в історіописанні XVIII ст. Історик використовував як джерело невідомий нині наративний текст, який охоплював здебільшого події другої половини XVII ст. і був спорідненим із «Літописом Габ'янки», який, очевидно, є однією з пізніших редакцій «Достовірного руського літопису».

Ключові слова: козацькі літописи, «Літопис Габ'янки», «Достовірний руський літопис», список, редакція.

Серед численних джерел, що ними користувався Микола Костомаров для написання історичних монографій присвячених Богдану та Юрію Хмельницьким, особливий інтерес викликає часто цитований автором твір «История о действиях презельной брани». Ця назва, як відомо, є оригінальною для «Літопису Габ'янки», хоч Костомаров розмежовує ці назви для двох різних творів. Один із рецензентів монографії «Богдан Хмельницький» Геннадій Карпов після виходу у світ третього видання цієї праці, помітивши таку джерельну дихотомію у монографії, поклав відповідальність на автора за неправомірне використання одного й того ж джерела під двома різними назвами¹. Утім, чи справді М. Костомаров не розумів зв'язку між текстами

¹ Карпов Г. Критический разбор главных русских источников до истории Малороссии относящихся. Москва, 1870. С. 52.

«Літопису Граб'янки» та «Истории о действиях презельной брани»?

Дійсно, у чотирьох перших прижиттєвих виданнях «Богдана Хмельницького» М. Костомаров робить численні посилання на «Историю о действиях презельной брани», яку визнає оригінальним і вартим уваги джерелом². Натомість «Літопис Граб'янки» означено як другорядну компіляцію, написану у XVIII ст. Утім, уже в четвертому виданні історичної монографії 1884 р., що була опублікована після критичних зауважень Г. Карпова, М. Костомаров чітко проводить зв'язок між цими двома джерелами. На думку історика «История о действиях презельной брани» стала основою для пізнішого «Літопису Граб'янки», написаного в 1709 р.³ У подальших дослідженнях, присвячених «Літописові...», зауваження Костомарова, така само як і цитована ним «История о действиях презельной брани», залишилися поза увагою. Спробуємо по мірі можливостей реконструювати цей твір на основі цитат із «Богдана Хмельницького», які, на жаль, залишаються єдиним засобом для цього, оскільки оригінал, що був у розпорядженні М. Костомарова, не зберігся. Така реконструкція надасть змогу визначити його місце серед відомих на сьогодні історіографічних пам'яток, а також прослідкувати їхні текстологічні паралелі.

Перша частина «Богдана Хмельницького» містить близько 50 посилань на «Историю о действиях презельной брани», на основі яких можна робить певні висновки про оригінальність останнього та його належність перу сучасника. Зрештою, М. Костомаров сам часто вживає синонімічні вирази «*украинский летописец*», «*летописец тех времен*», «*современник*» для означення самого твору та його автора. Варто зазначити, що більшість повідомлень, присутніх у «Истории...», не фіксуються в жодному відомому на сьогодні творі, зокрема й «Літописі Граб'янки», що дозволяє одразу відкинути закиди Г. Карпова на

² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1859. Т. IX. С. VI.

³ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884. Т. IX. С. V.

адресу М. Костомарова у подвійному використанні назв однакових джерел. Візьмемо для прикладу хоча б окремі з 50-ти повідомлень-цитат із тексту першої частини «Богдана Хмельницького», що не фіксуються в інших відомих історичних творах XVII–XVIII ст. Зокрема, це детальна інформація про обставини викрадення королівської грамоти у Барабаша⁴, переговори Хмельницького з кримським ханом про спільні військові дії проти Речі Посполитої, при цьому Костомаров цитує за текстом «Истории...» діалоги між двома зверхниками⁵. Дуже докладно описано битву при Жовтих Водах та захоплену козаками військову здобич по її завершенні. Значну увагу також приділено описові наступної битви під Корсунем. У контексті цього опису вміщено епізод про козака Микиту Галагана, який навмисне здався в польський полон, аби дезінформувати ворога про чисельність і стратегію козацько-татарського війська, а потім ще й вивів польський авангард на козацьку засідку⁶.

Приблизно таку ж кількість повідомлень із «Истории...» містить друга частина праці М. Костомарова. Тут вони охоплюють період від облоги Хмельницьким Львова до Берестецької битви включно. І знову ж таки інформація, що їх містять цитати, не зустрічається в будь-якому історичному творі. Зокрема, йдеться про обширний опис епізоду знищення монахами-бenedиктинцями православних жителів Львова, яких монахи хитрощами заманювали до монастиря, де їх вбивали, а тіла кидали до криниці⁷; також опис в'їзду Хмельницького до Києва, *«где он лежа пред гробами святыми заливался слезами благодарности»*⁸; опис Зборівської битви; розповідь гетьмана Потоцького про свої поневіряння в козацькому й татарському полоні, якого Хмельницький наказав роздягнути й прив'язати на декілька днів

⁴ Там же. С. 232.

⁵ Там же. С. 260–262.

⁶ Там же. С. 295.

⁷ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884. Т. X. С. 236.

⁸ Там же. С. 335.

до жерла гармати, а потім віддав татарам⁹. Костомаров цитує промову коринфського митрополита Юсафа до козаків із закликом стати на захист православної віри¹⁰. Автор монографії здійснює детальний опис Берестецької битви при цьому увесь час посилаючись на текст «Истории о действиях презельной брани». Наприкінці цього опису Костомаров цитує оптимістичний висновок її автора: «*Плодовитая матка Украина виродила козацтво ніби й не було Берестечка*»¹¹.

Остання частина «Богдана Хмельницького» містить цитати з «Истории..», що описують події від Білоцерківського трактату до смерті Богдана Хмельницького. Серед них слід виділити опис весільного бенкету в Яссах, де захмелілий гетьманіч Тиміш похваляється завоювати тестеві, молдавському правителю, Волощину і Семиграддя¹². Привертає також увагу опис сплюндрованих польсько-татарськими військами Поділля й Брацлавщини та цитування розмови між Іслам-Гіреєм та Хмельницьким після укладення Переяславської угоди, що зводилась до взаємозвинувачень у зраді та підступності¹³.

Окремо варто наголосити на мовному аспекті «Истории о действиях презельной брани». Масив цитат, що подає Костомаров у своїй монографії, дає змогу висловити судження про тримовність твору. Цитати з джерельного тексту часто рясніють старослов'янськими з використанням архаїчних дієслівних закінчень («*прийдоша*», «*убиша*», «*отходяху*», «*изгребяху*» тощо). Поряд уживається книжна українська мова, що характерна для більшості текстів українського походження періоду XVIII ст. М. Костомаров також часто наводить цілі уривки писані мовою близькою до сучасної української. Наприклад повідомлення про ситуацію в Україні після початку повстання і укладення Зборівського перемир'я, які позбавили поляків контролю над біль-

⁹ Там же. С. 367.

¹⁰ Там же. С. 411.

¹¹ Там же. С. 448.

¹² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884. Т. XI. С. 515.

¹³ Там же. С. 605–606.

шістю території України, закінчується таким фрагментом: *«Коли ж ви, панове, чини на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому єсть як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче»*. У такому самому контексті можна привести декілька цитат, що стосуються опису Зборівської битви, зокрема заклики козаків до гетьмана напередодні битви: *«Пане Хмельницький! Веди нас на ляхів! Кінчай ляхів!»* Або зловтішний висновок літописця після завершення опису битви: *«Добре ляхи памятадутъ весілля Зборове!»*. У подібному стилі написана примітка автора літопису, що характеризувала моральний дух поляків після численних поразок: *«...поляки утікли під Варшаву і думали йти далі в Прусію і пішли б ще далі, як би плавати уміли»*¹⁴. На основі таких мовних особливостей можна зробити припущення, що «История о действиях презельной брани» була компілятивним твором, що складався з різних частин, кожна з яких у минулому становила самостійний текст, а пізніше стала частиною єдиного твору. Не зважаючи на те що цей твір не дійшов до наших часів в оригінальному вигляді, а лише у формі окремих цитат, певні уявлення про нього можуть бути доповнені на основі іншого твору, відомого в близько 40 рукописних списках як коротка редакція «Літопису Граб'янки»¹⁵. Довгий час вважалось, що цей твір є скороченою версією «Літопису Граб'янки», однак текстологічний аналіз списків обох текстів виявив не лише оригінальність тексту короткої редакції, але й показав залежність від нього «Літопису Граб'янки», тобто послужив для останнього джерельною основою¹⁶. Тексти «Истории о действиях презельной брани» і короткої редакції збігаються у певних фрагментах,

¹⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Т. X. С. 286, 325, 231; Т. XI. С. 505.

¹⁵ Один із списків (житомирський) був опублікований: Гисторія о началі проименованія козаков / упоряд. Віктор Мойсієнко. Житомир, 2001.

¹⁶ Детальніше про це див.: Бовгиря А. «Літопис Граб'янки»: питання першооснови // Український історичний журнал. 2003. № 4.

що не фіксуються ніде поза цими творами. Серед таких можна виділити епізод про обрання жителями Немирова *«некоего Куйка»* собі в поводири й *«совѣтоваху с ним како имут впрядь чинити со своим паном и на то сложили дати ему плуг, волов и четьрѣ мѣры солоду дабы не умер их пан с голоду...»*. Щоправда у Костомарова цей сюжет має продовження у вигляді розповіді про поневіряння власників маєтків, що мусили тепер самі замість селян працювати у полі *«и жены их преждѣ боящяся выйти на солнце, дабы не загореть, теперь вязали снопы в июльський полдень»*. До таких епізодів також належить опис уже згаданого винищення православних львів'ян монахами-бенедиктинцями та ін¹⁷.

Фіксація спільних сюжетів в текстах «Истории о действиях презельной брани» і короткої редакції, які ніде більше не зустрічаються, дозволяє висувати припущення про спорідненість обох творів і трактувати другий твір як видозмінену редакцію першого з них, чим піддається запереченню усталена думка про його залежність від «Літопису Граб'янки». Говорячи про останній, слід навести порівняння оригінальних назв «Літопису Граб'янки» та «Истории о действиях презельной брани» аби виявити первинність одного з них.

«История о действиях презельной брани»	«Літопис Граб'янки»
История о действиях презельной брани и от начала поляков кривавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за найяснейших королей полских Владислава потом Яна Казимира отправоватися начатой в року 1648 и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных летописцев и	Действия презельной брани от начала поляков кривавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорозкого за найяснейших королей полских Владислава потом и Казимира в року 1648 отправоватися начатой и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных летописцев и диариуша

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. VIII, спр. 150м/150, арк. 20–21 зв, 32 зв., а також відповідні епізоди з книги: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. Т. X. С. 352, 236.

«История о действиях презельной брани»	«Літопис Граб'янки»
диариуша на той войне писаного и самобытных старожилов свидетельства утвержденная ¹⁸ .	на той войне писаного в граду Гадячу трудом Григория Грабянки собраная и самобытных старожилов утвержденная в 1710 году ¹⁹ .

З наведеного порівняння цілком очевидним видається механічне включення відомостей про гадяцького полковника Григорія Граб'янку як автора твору. Таким чином, враховуючи оригінальність повідомлень із тексту рукопису, що належав М. Костомарову, його тематику та хронологічні рамки (до 50-х років XVII ст.), його можна розглядати в контексті дискусії навколо так званого «достовірного руського літопису», що знайшла відображення в наукових розвідках кінця XIX – 20-х роках XX ст. Поштовхом до її виникнення став компілятивний твір Стефана Лукомського «Собрание историческое» (70-ті роки XVIII ст.)²⁰, де автором поміж іншого зроблено посилання на невідомий текст «достовірної руської летописи». Пізніше, після опублікування «Собрания исторического», Іван Франко, проаналізувавши цей твір, зробив висновок про використання у ньому як джерела невідомого «достовірного руського літопису», що охоплював події від початків козацтва до кінця 50-х років XVII ст. Цей твір, за словами Франка, став основою для майбутніх компіляцій, зокрема таких як «Краткое историческое описание о Малой России», «Літопис Граб'янки»

¹⁸ Летопись Грабянки. Киев, 1854.

¹⁹ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1884. Т. X. С. V.

²⁰ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей обшитоным полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Киев, 1878. С. 321–372.

та ін²¹. Існування «достовірною руського літопису» припускав також В. Іконніков²². Ця теорія не залишилась поза увагою в українській історіографії 20-х років ХХ ст. Зокрема, вона була підтримана І. Клепацьким²³, який був схильний вбачати в «достовірному руському літописі» рукопис Горленка з щоденника Марковича, а також рукопис історичного твору ХVІІІ ст. з московського зібрання Вахрамєєва²⁴, аналіз якого, на думку вченого, міг би реконструювати «достовірний руський літопис». Натомість позиція П. Єршова кардинально різниться від попередніх теорій. В одній зі своїх статей він повністю заперечує існування такого твору, а припущення Клепацького щодо рукописів Горленка та Вахрамєєва спростовує висновком про них як списки «Літопису Граб'янки»²⁵. Утім, варто зауважити, що більшість «текстів-кандидатів» на звання «достовірною руського літопису» мають спорідненість із текстом так званої короткої редакції «Літопису Граб'янки»²⁶. Остання ж має риси скороченої версії «Истории о действиях презельной брани». То чи не є «рукопис М. Костомарова» тим самим «достовірним руським літописом», про ймовірність існування якого висловлювались покоління дослідників?

²¹ Франко І. Студії над українськими історичними піснями // Франко І. Зібрання творів у 50 т. Київ, 1988. Т. 43. С. 15–28.

²² Іконніков В. Опыт русской историографии. Киев, 1908. Т. 2. Кн. 2. С. 1590–1593.

²³ Клепацький І. Про так званій «певний» або «рукописний козацький літопис» // Записки Полтавського інституту народної освіти. 1927. Т. 4. С. 35–39.

²⁴ Цей рукопис зберігається в: Отдел рукописей Государственного исторического музея (г. Москва). – Рукописное собрание Вахрамеева, № 130. Рукопис являє собою список «Літопису Граб'янки» короткої редакції (2, 39 арк.) 30-х років ХVІІІ ст, писаний півуставом, з літерним датуванням.

²⁵ Єршов П. Про літописні джерела історичних праць Стефана Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти. 1928. Т. 8. С. 106–107.

²⁶ Бовгиря А. «Літопис Граб'янки»: питання першооснови // Український історичний журнал. 2003. № 4. С. 75–87.

Andrii Bovgyria
Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net

**"TRUE RUTHENIAN CHRONICLE " IN THE MYKOLA
KOSTOMAROV'S MONOGRAPH "BOHDAN KHMELNYTSKY"**

On the basis of Mykola Kostomarov's work "Bogdan Khmelnytsky" an attempt has been made to reconstruct the so-called "True Ruthenian Chronicle", the information of which exist in the XVIII-century history-writing. The historian used as a source the now unknown narrative text, which covered mostly the events of the second half of the XVII century and was related to the Chronicle of the Grabianka, which, apparently, was one of the later editions of «True Ruthenian Chronicle».

Key words: *Cossack chronicles, "Hrabianka's Chronicle", "True Ruthenian Chronicle", list, edition.*

REFERENCES

Bovgyria, A. (2003). "Litopys Hrabianky": pyttannia pershoosnovy. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 4, 75–88. [In Ukrainian].